

This page is written using Greek (ISO-8859-7). Best viewed with MS Internet Explorer.

Δημήτρης Λιθοξόου

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

Α΄

Από το Ίλιντεν στη Ζαγκορίτσανη (1903 - 1905)

This book can be purchased through the publishers at:

KOSTAS LIAKOPOULOS

HALKOKONDILI 35- 5ος ΟΡΟΦΟΣ

104 32 ATHINA

GREECE

or through [RAINBOW](#)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ελληνικό αντιμακεδονικό αγώνα, χαρακτηρίζω την περίοδο εκείνη που στην ελληνική εθνική ιστορία είναι γνωστή ως μακεδονικός αγώνας. Πρόκειται για ένα σημαντικό κεφάλαιο της νεότερης βαλκανικής ιστορίας, που η ελληνική ιστοριογραφία το έχει παρουσιάσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να καθιστά αγνώριστη την ιστορική αλήθεια, κατασκευάζοντας ένα εξ ολοκλήρου μυθικό αφήγημα, δομημένο σε διάφορα ψεύδη, διαγράφοντας σχεδόν τα ιστορικά γεγονότα.

Φυλλομετρώντας τη σχετική εθνική (: εθνικιστική) ελληνική βιβλιογραφία, βρίσκουμε έναν χαρακτηριστικό εκλαϊκευτικό ροιισμό του λεγόμενου μακεδονικού αγώνα, στο βιβλίο του Παύλου Τσάμη:

Ο Μακεδονικός Αγών αποτελεί λαμπρή σελίδα της ιστορίας του Έθνους, άγνωστη ακόμα στο πολύ κοινό, μολονότι πραγματεύεται μία από τις πιο δοξασμένες και μεγαλόπνοες προσπάθειες, που κατέβαλε η ελληνική φυλή. Ο αγώνας αυτός μπορεί να θεωρηθί σαν δεύτερος σημαντικός σταθμός στην εθνική ζωή, ύστερα από το 1821. Φαντάζει σαν μια φωτιά που, καίγοντας και φωτίζοντας απ άκρη σ άκρη την Μακεδονία, στάθηκε ικανή να την κρατήσει ελληνική. Ο Μακεδονικός Αγών έχει να επιδείξει αφάνταστες αυτοθυσίες και απaráμιλλους ηρωισμούς, σημειώνει δε μία περίοδο ανατάσεως του Έθνους. [1]

Στο ίδιο πνεύμα βρίσκεται και το σχετικό απόσπασμα ενός εθνικού (:εθνικιστή) ιστορικού, του Απόστολου Βακαλόπουλου:

Η θέση των Μακεδονομάχων, που με το αίμα τους στοίχειωσαν τη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, είναι στο πλάγι των αγωνιστών του 1821. Αν εκείνοι ανέστησαν το ελληνικό κράτος, αυτοί ανανέωσαν τους ηρωισμούς των και συμπλήρωσαν το έργο εκείνων. Πραγματικά ο ιστορικός που θεωρεί τα γεγονότα της εκατονταετίας 1821-1921 ξεχωρίζει τρεις μεγάλους σταθμούς: την επανάσταση του 1821, τον Μακεδονικόν αγώνα (τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.) και την εξόρμηση του 1912-1913. Ο δεύτερος σταθμός που φτάνει στην ύψιστή του ακμή στα 1904 - 1908, γιατί τότε συστηματοποιείται και κορυφώνεται ο Μακεδονικός αγώνας, είναι συνεχής και έντονος, πλούσιος σε ηρωικές θυσίες, αλλά και σε επιτεύγματα. [2]

Για μια θεωρούμενη τόσο σημαντική εθνικά ιστορική περίοδο, έχει επίσης ιδιαίτερη σημασία η γνώμη ενός κορυφαίου ηγέτη του ελληνικού πολιτικού συστήματος, του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Και ο τελευταίος, λοιπόν, θεωρεί το μακεδονικό αγώνα *μία από τις λαμπρότερες σελίδες της ιστορίας του Έθνους: τον αιματηρό και πολύπλευρο αγώνα του Μακεδονικού Ελληνισμού για να διασφαλίσει την εθνική του ταυτότητα και να αποκτήσει την ανεξαρτησία του. [3]*

Αν επιχειρήσουμε να ενοποιήσουμε τα ανωτέρω, τότε θα λέγαμε πως ως μακεδονικός αγώνας θεωρείται στην ελληνική εθνική ιστορία ο ηρωικός αγώνας των Ελλήνων της Μακεδονίας κατά το διάστημα 1904-1908, για τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας και την ανεξαρτησία τους. Ένας αγώνας που από εθνική άποψη πρέπει να θεωρείται ο δεύτερος σημαντικός σταθμός, μετά την επανάσταση του ♦21.

Αυτός ωστόσο ο ♦ηρωικός αγώνας♦ υπάρχει μόνο στα βιβλία των ελλήνων ιστορικών. Εκείνο που συνέβη στην πραγματικότητα, μόνο αισθήματα ντροπής και θλίψης μπορεί να γεμίσει την πλειοψηφία των νεοελλήνων πολιτών.

Ο ελληνικός αντιμακεδονικός αγώνας, όπως πρέπει να λέγεται, είναι η συστηματική προσπάθεια που κατέβαλε το ελληνικό κράτος στις αρχές του αιώνα, για να χτυπήσει το εθνικό - δημοκρατικό αυτονομιστικό κίνημα των Μακεδόνων.

Στον αγώνα αυτόν, το ελληνικό κράτος και εθνικιστικό παρακράτος, συμάχησε με το οθωμανικό κατεστημένο της εποχής. Λεφτά και όπλα διατέθησαν άφθονα, για τη συγκρότηση και αποστολή συμμοριών σε μη κατοικούμενα από Έλληνες μακεδονικά εδάφη, για να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό και να ανακόψουν τη διαδικασία της μακεδονικής εθνογένεσης.

Οι ελληνικές μισθοφορικές συμμορίες, υπό την ηγεσία ελλήνων αξιωματικών, έσφαξαν, βίασαν και πλιατσικολόγησαν. Έσπειραν τη φρίκη και το θάνατο στα μακεδόνικα χωριά και προσπάθησαν, ανεπιτυχώς, να εμποδίσουν την ανάπτυξη της εθνικής μακεδονικής ιδεολογίας και τον δημοκρατικό - αυτονομιστικό αγώνα των Μακεδόνων.

Στις σελίδες που ακολουθούν, με βάση τα δημοσιευμένα απομνημονεύματα και ημερολόγια των ελλήνων ♦μακεδονομάχων♦, καθώς επίσης και ένα πλήθος από ελληνικά ανέκδοτα ιστορικά ντοκουμέντα, παρουσιάζεται για πρώτη φορά η αντιμακεδονική φύση αυτού του αγώνα.

Στην ουσία πρόκειται για ένα ταξίδι επιστροφής, από το μύθο στην ιστορία.

Η επανάσταση του Ίλιντεν

...Το Ίλιντεν αντιμετωπίστηκε εχθρικά από το ελληνικό κράτος, τα προξενικά όργανα του οποίου συνεργάστηκαν με τους Οθωμανούς για την κατάπνιξή του. Η έκρηξη ενός επαναστατικού κινήματος που αγωνιζόταν για τη δημιουργία ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους τρόμαξε το ίδιο Τούρκους και Έλληνες. Οι πρώτοι έχαναν το ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας τους και οι δεύτεροι την κληρονομιά από πιθανή αποσύνθεση του μεγάλου άρρωστου αδελφού.

Η επανάσταση του Ίλιντεν πνίγηκε στο αίμα. Πατριαρχικός κλήρος και σπιούννοι της ελληνικής

κυβέρνησης τέθηκαν στην υπηρεσία του οθωμανικού στρατού και των βαζιβουζούκων. Πυρπολήσεις χωριών, φόννοι άμαχων γυναικόπαιδων και πλιάτσικο των πάντων, ήταν η απάντηση του οθωμανικού κράτους. Όλη η Ευρώπη βρέθηκε στο πλευρό των μακεδόνων επαναστατών, εκτός της Ελλάδας που τους αποκήρυξε και τους συκοφάντησε....

...Η επίθεση της ελληνικής ιστοριογραφίας κατά του Ίλιντεν μπορούμε να πούμε ότι στηρίζεται σε δυο βασικές θέσεις: α) ότι πρόκειται για ψευδεπανάσταση - ψευτοεξέγερση και β) ότι έχει καθαρά βουλγαρικό χαρακτήρα.

Τα επιμελώς φυλαγμένα, στα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών, μυστικά των εμπιστευτικών εκθέσεων του Γ. Τσορμπατζόγλου, τινάζουν στον αέρα τις δύο αυτές ιστορικές - προπαγανδιστικές περί Ίλιντεν ελληνικές θέσεις. Τα μυστικά αυτά τα φύλαξαν τόσο ο Π. Βυσσούλης, στη σχετική περί των εκθέσεων εργασία του [4], όσο και ο Κ. Βακαλόπουλος στο βιβλίο του .[5]

Στην έκθεση του Γ. Τσορμπατζόγλου της 27 Μαρτίου 1904, υπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο με τίτλο *Η επανάσταση*. Η πρώτη σημαντική παρατήρηση του συντάκτη της έκθεσης αναφέρεται στους νεκρούς της τελευταίας επταετίας τους συνδεόμενους με την ανταρτική δραστηριότητα. Γράφει λοιπόν πως εκ των ημετέρων [δηλ. των πατριαρχικών] δεν απώλεσαν την ζωή πλείονες των τριακοσίων και πως από τους χιλιάδες ελληνοδιδασκάλους των πατριαρχικών σχολείων εφονεύθη εις και μόνος, των λοιπών αφεθέντων επιμελώς ελευθέρων μετά των ελλήνων ιερέων εν τω έργω της διατηρήσεως και επί πλέον προαγωγής του ελληνικού [πατριαρχικού] εν τη χώρα εκκλησιαστικού και εκπαιδευτικού καθεστώτος.

Ο Τσορμπατζόγλου επανέρχεται και υπογραμμίζει πως οι αντάρτες δεν πείραξαν, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων (προδοτών και φιλότουρκων) την ηγεσία των πατριαρχικών μακεδόνων αγροτών (πρόκριτους, ιερείς και δασκάλους).

Τα 300 ή 350, γράφει, μέχρι σήμερα ημέτερα θύματα της μαχαίρας των ανταρτών υπήρξαν θύματα ουχί βουλγαρικού μισελληνισμού ή οιασδήποτε βουλγαρικής ιδέας, αλλ ♦ απλώς προσωπικών καθαρών εκδικήσεων των συμμοριτών ή μάλλον θύματα του αισθήματος της αυτοσυντηρήσεως αυτών, καταγγελθέντα ή συκοφαντηθέντα πολλάκις υπό κομματικών αντιπάλων ως επικίνδυνοι διώκται και φανατικοί καταδότηι των ανταρτικών κρησφυγέτων.

Στη συνέχεια σημειώνει ότι η εν τη χώρα επανάσταση είναι πολλώ ευρύτερον και βαθύτερον εξαπλωμένη ή όσον κοινώς νομίζεται και είναι ήδη πάντα ανεξαιρέτως τα χωρία και τα τσιφλίκια μεμυημένα εις την κοινήν περί ελευθερώσεως ιδέαν και είναι έλληνες [πατριαρχικοί] φανατικοί οι σπουδαιότεροι αντιπρόσωποι των επαναστατικών συμμοριών εντός των πόλεων και χωριών και είναι ουκ ολίγοι οι εντός αυτών εξοπλισμένοι κρύφιοι οπαδοί των συμμοριών.

Για το δράμα του Κρουσόβου, δηλ. την επανάσταση του Ίλιντεν, ο Τσορμπατζόγλου γράφει πως οι ορθόδοξοι Έλληνες [οι πατριαρχικοί], καθά μοι βεβαίωσεν ο πρώην Μητροπολίτης Πελαγονίας, είχαν συμπράξει μετά των ανταρτών εν αδελφική υπέρ ελευθερίας συμπνοία. Και παρατηρεί:

Κατά την κεντρικήν τουλάχιστον Μακεδονίαν, ην έχω προ οφθαλμών, ουδέν ανταρτικόν σώμα ενεφανίσθη καθαρώς βουλγαρικόν ή καθαρώς βουλγαρομακεδονικόν και ουδείς γνήσιως βούλγαρος οπλαρχηγός ηδυνήθη να στερεώση την αποστολήν του εν ονόματι της βουλγαρικής ιδέας. Πάντες σχεδόν οι οπλαρχηγοί όσοι εκυριάρχουν ανέκαθεν και κυριαρχούσι μέχρι της στιγμής ταύτης επί της Κεντρικής Μακεδονίας, ήτοι του επικαιροτέρου ανέκαθεν κέντρου της επαναστάσεως, του αποτελουμένου υπό των διαμερισμάτων Τίκφες, Γευγελής και Δοϊράνης εισίν Έλληνες [πατριαρχικοί] Μακεδόνες και δη φανατικοί ορθόδοξοι.

Ο Τσορμπατζόγλου δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη μακεδονική εντοπιότητα του επαναστατικού κινήματος και στην αντίθεσή του με τις βουλγαρικές επιδιώξεις. *Οι μόνοι παράγοντες της εξεγέρσεως ους έθρεψε και έκρυσεν ο έλλην [πατριαρχικός] Μακεδών χωρικός δεν είναι Βούλγαροι, αλλά γνήσιοι ως αυτός Μακεδόνες. Γι ♦ αυτό και η εμμονή στο πολιτικό πρόγραμμα Η Μακεδονία υπέρ της Μακεδονίας.*

Η Βουλγαρία ουδεμίαν διέθετε δύναμιν στη Μακεδονία και ουδεμίαν ήσκει επί των πνευμάτων επιρροήν.

Σε άλλο σημείο της έκθεσης ο Τσορμπατζόγλου είναι κατηγορηματικός σε αυτό το συμπέρασμά του. *Τολμώ όμως πάντως να φρονώ ότι είναι αδύνατον να απαιτώμαι ως προς την εξής εντύπωσίν μου ότι, όπως οσπ αν η, η επανάστασις σήμερον της Μακεδονίας δεν είναι Βουλγαρική και ότι ουχί μόνον ουδεμίαν υπέστη ζημίαν ο Ελληνισμός εκ της μέχρι σήμερον εξελιξεώς της αλλά και ωφελείας μεγίστας επορίσατο εξ αυτής.*

Τέλος ο Τσορμπατζόγλου διακινδυνεύει να προβλέψει τί θα συμβεί σε περίπτωση εξόδου ελληνικών αντικομιτάτων προς καταπολέμησιν των ως ανωτέρω αγωνιζομένων υπέρ της ελευθερίας του τόπου Μακεδονικών συμμοριών. Σ αυτή την περίπτωση γράφει, *ουδ ο φανατικώτερος των ελλήνων [πατριαρχικών] Μακεδόνων θα συνεκινείτο εις την θέαν της ελληνικής σημαίας.* [6] Όσα ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια, κατά τη διάρκεια του αντιμακεδονικού αγώνα (1904-1908), δικαίωσαν τον Τσορμπατζόγλου...

Οι δέκα κρητικοί μισθοφόροι του Καραβαγγέλη

Μάϊος 1903. Ο Παύλος Μελάς παίρνει επιστολή του μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη, με την οποία του ζητάει την αποστολή μιας ομάδας ελλήνων μισθοφόρων, για να χτυπήσει τα εξαρχικά χωριά της περιοχής του. Ο Μελάς απευθύνεται για βοήθεια στον ανθυπολοχαγό και φίλο του σφακιανό Γιώργο Τσόντο (μετέπειτα καπετάν Βάρδα).

Ο Τσόντος στρατολογεί για τον Καραβαγγέλη δέκα γνωστούς του σφακιανούς παλικαράδες, τους: Ευθ. Καούδη, Γ. Περάκη ή Πέρο, Γ. Δικόνυμο (Μακρή), Λ. Βρανά, Γ. Ζουρίδη, Ε. Μπονάτο, Γ. Στρατινάκη, Μ. Καντουνάτο, Ν. Λουκάκη και Γ. Σειμένη. Την οικονομική δαπάνη αναλαμβάνει κυρίως η κόμησα Λουίζα Ριανκούρ, που δίνει για το λόγο αυτό τρεις χιλιάδες δραχμές.

...

Στις 20 Ιουλίου, γιορτή του Προφήτη Ηλία, ξεσπάει η επανάσταση του Ίλιντεν, ενώ βρίσκονται στο Λέχοβο. Φοβισμένοι οι άντρες του Βαγγέλη και οι Κρητικοί φεύγουν αμέσως για την πόλη της Καστοριάς. Στο δρόμο συναντούν μια ομάδα επαναστατημένων χωρικών που χε πάρει τα βουνά. *Σκοτώσαμε πέντε και πιάσαμε κι ένα ζωντανό, που τον αποκεφαλίσαμε αμέσως επί τόπου, θυμάται στα απομνημονεύματά του ο Μακρής.* [7]

Τελικά βρίσκουν ασφαλές καταφύγιο στη μητρόπολη Καστοριάς. *Μέσα στη μητρόπολη - γράφει ο Καραβαγγέλης - είχα τους εννέα Κρητικούς και τον Βαγγέλη με τα δεκαπέντε παιδιά του, 25 όλους μαζί. Καθήστε εδώ τους είπα. Έμα καθήστε φρόνιμα. Αυτοί που να ησυχάσουν. Όλη μέρα παίζαν, πάλευαν, φώναζαν, χτυπιόνταν.* [8] Συμπληρώνει δε ο Μακρής: *Στη μητρόπολι μείναμε 15 έως 20 ημέρες. Εκεί μέσα ήρχονταν πολλοί Τούρκοι αξιωματικοί και μας επισκεφτόντουσαν.* [9]

Μια τουλάχιστο φορά, οι Κρητικοί βγαίνουν μαζί με τον τούρκικο στρατό για να χτυπήσουν τους μακεδόνες επαναστάτες στο εξαρχικό χωριό Κόσινετς. Όπως έγραψαν οι ίδιοι λίγο αργότερα, στις 25 Αυγούστου από το Βόλο, στο Γιώργο Τσόντο, *επακολουθήσαμε την εκστράτευσιν του στρατού εις Κωστανέτσι και ετέθημεν μπροσθοφυλακή.* [10] Εκείνη τη μέρα έμειναν όρθια στο χωριό 8 μόνο σπίτια από τα 200, σκοτώθηκαν δε 14 χωρικοί που δεν πρόλαβαν να φύγουν στο βουνό.

Αυτό είναι το τελευταίο κατόρθωμα των πρώτων ελλήνων μακεδονομάχων πριν επιστρέψουν στην Ελλάδα. Τα έργα και οι ημέρες τους, είναι μια πρόγευση για το τι θα επακολοιθήσει...

...

Η αποστολή των τεσσάρων αξιωματικών

Η δεύτερη χρονολογικά ελληνική ένοπλη ομάδα που πήρε μέρος στον αντιμακεδονικό αγώνα, μετά τους δέκα Κρητικούς, ήταν εκείνη που έμεινε στην ελληνική ιστορία σαν *αποστολή των τεσσάρων αξιωματικών*. Πριν μιλήσουμε για τα πρόσωπα που την αποτέλεσαν και την ανιχνευτική δράση της ομάδας αυτής στη δυτική Μακεδονία, ας δούμε πρώτα το κλίμα που επικρατούσε στην Αθήνα εκείνη την εποχή.

Η μαζική συμμετοχή του χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού της δυτικής Μακεδονίας στην αντικαθεστωτική - αυτονομιστική επανάσταση του Ίλιντεν, ξάφνιασε τους έλληνες πολιτικούς. Οι ανεξέλεγκτες εξελίξεις στα ευρωπαϊκά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας προβλημάτισαν, ίσως για πρώτη φορά, σοβαρά την ελληνική κυβέρνηση. Η ελληνική πολιτική ηγεσία έπρεπε να πάρει αποφάσεις στρατηγικού και τακτικού χαρακτήρα στο μακεδονικό ζήτημα, κι όμως εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις αγνοούσε τα μακεδονικά πράγματα.

Ο Περικλής Αργυρόπουλος στα απομνημονεύματά του, αναφέρει ένα κορυφαίο σχετικό παράδειγμα αυτής της άγνοιας: Ένας από τους δύο άνδρες που εναλλάσσονταν αυτά τα χρόνια στην προεδρία της κυβέρνησης, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ήταν τόσο άσχετος με τη γεωγραφία της Μακεδονίας, που έκανε τη φοβερή γκάφα να ρωτήσει τάχα με ενδιαφέρον έναν έμπορο από τις Σέρρες, *εάν η κίνησις του λιμένος Σερρών ήτο μεγάλη*. Φυσικά το γεγονός μαθεύτηκε στην ανατολική Μακεδονία και ο Δηλιγιάννης έγινε ρεζίλι. Ακόμα και στη Δράμα, γι' αυτό το λόγο, ο έλληνας πρωθυπουργός *μισείται απ' όλους*, σύμφωνα με τον Αργυρόπουλο.[\[11\]](#)

Οι εθνικιστικοί κύκλοι της εποχής (Μελάδες, Δραγούμηδες, αδελφοί Πολίτου, Ρακτιβάν, Λάμπρος, Λαμπίρης, Δέλλιος, Μαύρος, Μάτεσης, Βαρατάσης) πίεζαν για εμπλοκή της Ελλάδος στο μακεδονικό με μυστική αποστολή ένοπλων μισθοφορικών σωμάτων που θα κτυπούσαν και θα τρομοκρατούσαν τους εξαρχικούς και ρουμανίζοντες πληθυσμούς.

Η πολιτική αυτή συναντούσε ωστόσο ισχυρά αντεπιχειρήματα. Περισσότερο ρεαλιστές πολιτικοί υποστήριζαν ότι οι Έλληνες δεν πρέπει να ξεχνούν την ήττα του 1897. Κι αν παρ' όλα αυτά έπρεπε κάπου να δώσουν σημασία, ήταν στους αγώνες των Ελλήνων της Κρήτης κι όχι στη Μακεδονία, που ήταν σε μεγάλο βαθμό άγνωστη γη.

Απελπισμένος ο έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Ευγενειάδης, εκμυστηρευόταν στον Π. Αργυρόπουλο: *Να σχηματίσωμεν σώματα εις την Ελλάδα είναι ανωφελές, διότι οι Παλαιοελλαδίται δεν γνωρίζουν τον τόπο. Να τα σχηματίσωμεν με εντοπίους; δεν είναι κατάλληλοι διά ένοπλον αγώνα. Οι πιο θαρραλέοι είναι απογοητευμένοι. Βλέπετε ότι δεν υπάρχει υλικόν, ούτε έδαφος προς δράσιν*.[\[12\]](#)

Όπως γράφει δε ο Αλέξανδρος Κοντούλης, στις ανέκδοτες αναμνήσεις του για τα συγκεκριμένα γεγονότα, ο τότε πρόεδρος της κυβέρνησης Γεώργιος Θεοτόκης *δεν είστευεν εις τίποτε, φρονών ότι όσοι εργαζόμεθα επί του εθνικού εκείνου εδάφους [: της Μακεδονίας] ήμεθα τρελλοί*.[\[13\]](#)

Η συνεχής πίεση των εθνικιστών οδήγησε τελικά το Θεοτόκη στην απόφαση συγκρότησης μιας ένοπλης ομάδας υπό την ηγεσία ελλήνων αξιωματικών.

Η σύλληψη του Κώτα

Τις τελευταίες μέρες της παραμονής των ελλήνων αξιωματικών στη Δυτική Μακεδονία, την άνοιξη του 1904, κι ενώ είχαν έρθει μεταξύ τους σε ρήξη λόγω των διαφορετικών εκτιμήσεών τους για το μέλλον του ελληνικού αντιμακεδονικού αγώνα και τις μορφές που αυτός έπρεπε να πάρει, άνοιξε το κεφάλαιο της προδοσίας του καπετάν Κότε ή Κώτα, της ιδιαίτερα αμφιλεγόμενης αυτής

προσωπικότητας, που τότε ως μετανιωμένος ντόπιος λήσταρχος συνεργαζόμενος με τους μακεδόνες αυτονομιστές κι άλλοτε ως γκραικομάνος αρματωλός μισθοφόρος, καθόρισε σε μεγάλο βαθμό με τη δράση του τις εξελίξεις στην περιοχή των Κορεστίων, κατά το διάστημα πριν και μετά το Ίλιντεν.

Δεν υπάρχει έλληνας συγγραφέας που ασχολήθηκε με το λεγόμενο *μακεδονικό αγώνα*, ο οποίος δεν αφιέρωσε κάποιες σελίδες στο έργο του *σλαβόφωνου Έλληνα και μάρτυρα* Κώτα. Ελάχιστοι όμως κάνουν λόγο για τις σκοτεινές λεπτομέρειες της σύλληψής του από τους Τούρκους.

Είναι γνωστό πως τον Κώτα εξαγόρασε και συντήρησε, για δυόμισι σχεδόν χρόνια, ο φιλότουρκος μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης. Ο Καραβαγγέλης από το Μάιο του 1902 θεωρούσε πως ο Κώτας ήταν *τυφλό όργανό* του. [14] Ο Κώτας εξασφάλιζε τον έλεγχο των Κορεστίων, πίεζε όμως συνέχεια το μητροπολίτη για χρήματα προς συντήρηση της συμμορίας του. [15]

Το ελληνικό προξενείο στο Μοναστήρι δεν είχε εμπιστοσύνη στον Κώτα, κάνοντας ωστόσο την ανάγκη φιλοτιμία, έδειχνε σ♦ αυτόν φιλικές διαθέσεις.

Τα ελληνικά συμφέροντα ωθούσαν τον πρόξενο Πεζά σε ανοχή προς τους συμμορίτες του Κώτα και ταυτόχρονα σε μυστική συνεργασία με τους Τούρκους. [16] Ο Ίων Δραγούμης θεωρούσε τον Κώτα *σχετικά καλό* αλλά ελλείπει του *απόλυτα καλού* καπετάνιου, τον θεωρούσε *σανίδα σωτηρίας κατά των απόλυτα κακών επαναστατών*. [17]

Το τελευταίο κεφάλαιο της δράσης του Κώτα, αυτό που τελειώνει με τη σύλληψή του, αρχίζει στην ...

Η συμμορία του Παύλου Μελά

Ο Παύλος Μελάς έγινε ήρωας της ελληνικής εθνικής ιστορίας λόγω ακριβώς της δράσης της ομάδας του και του θανάτου του σ♦ αυτήν την αποστολή. Ο Παύλος Μελάς αποτελεί εδώ και δεκαετίες το σύμβολο του ελληνικού εθνικισμού στην αντιμακεδονική πολιτική του. Πρόκειται ωστόσο για ένα μύθο που κατασκευάστηκε και αναπαράχθηκε από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του ελληνικού κράτους, ένα μύθο που θεμελιώθηκε στη διαστρέβλωση των ιστορικών γεγονότων και στο ψέμα.

Ο Μελάς ήταν γόνος και γαμπρός δύο κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά ισχυρών οικογενειών της Αθήνας που καθοδηγούσαν το ελληνικό εθνικιστικό κίνημα της εποχής και ταυτόχρονα ένας νέος αξιωματικός καριέρας. Αναλαμβάνοντας όμως την αρχηγία του ελληνικού συμμοριακού αγώνα στη Μακεδονία, ανέλαμβανε ένα ρόλο που ήταν ανίκανος να παίξει σωστά. Ο συναισθηματικά εξαρτημένος από τη γυναίκα του και το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον του, καλοζωισμένος και αγύμναστος δανδής Μελάς δεν έπεισε, όπως θα δούμε, ούτε τον εαυτό του ούτε τους άντρες του ότι κατείχε άξια τη θέση του καπετάνιου.

Οι τελευταίες και σημαντικότερες μέρες της ζωής του, επιβεβαιώνουν των ανωτέρω λόγων το αληθές. Ας καταγράψουμε λοιπόν ημερολογιακά αυτές τις στιγμές που χαρακτηρίζουν τον άντρα:

ΣΑΒΒΑΤΟ 21 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ (επί ελληνικού εδάφους). Σε επιστολή προς τη γυναίκα του [18] αναφέρεται στους άντρες της ομάδας του που θεωρεί αφοσιωμένους σ♦ αυτόν και πολύτιμους: Θωμάς Λιόντας από Κοζάνη, Ανδρέας Δικωνυμάκης ή Μπαρμπαντρέας, Νικ. Λουκάκης και Λαμπρινός Βρανάς από Σφακιά, Θανάσης Κατσαμάκας, παλιός κλέφτης απ♦ τη Δισκάτα. Ανάμεσά τους λαμβάνει, όπως γράφει, *περισσότερον θάρρος και αυτοπεποίθησιν*.

Το προηγούμενο βράδι έχει ορκίσει τους μισθοφόρους παρουσία ενός παπά, τους έχει μιλήσει για την αποστολή τους *δι ♦ ολίγων κτυπητών λόγων* και τους έχει διατάξει να είναι *ξυρισμένοι και κουρεμένοι, προς μεγάλην χαράν*, όπως υποθέτει, της γυναίκας του *και των κοριτσιών* (των κουνιάδων του).

Ένας λαρισαίος φίλος του, ο ανθυπολοχαγός Χαράλαμπος Λούφας, του κάνει το γνωστό πορτρέτο - φωτογραφία. Τόσο ξένη του φαίνεται η φορεσιά του καπετάνιου, που σχολιάζει: *φαντάσου τι κωμικόν θα ήτο και τι μαρτύριον δι' εμέ, αν επέστρεφα άπρακτος, να βλέπω τη φάτσα μου έτσι μασκαρεμένην.*

Στο τέλος της επιστολής ξεσπάει σε λυγμούς οσάκις σας συλλογίζομαι μου έρχονται αυτομάτως δάκρυα εις τα μάτια και τρέχουν, τρέχουν σιωπηλά και κάτι με σφίγγει εις τον λαιμόν.

Ο ματωμένος γάμος

Μετά το θάνατο του Μελά, το Μακεδονικό Κομιτάτο ορίζει ως νέο γενικό αρχηγό τον κρητικό ανθυπολοχαγό πεζικού Γεώργιο Κατεχάκη (Ρούβα). Ο Κατεχάκης περνάει τα σύνορα στις 20 Οκτωβρίου, επικεφαλής συμμορίας 25 αντρών, μεταξύ των οποίων βρίσκονται οι Κορεστιάνοι Δημήτρης Νταλίπης και Σίμος Στογιάννης, ο Σερραίος Δούκας Γαϊτατζής και οι Κρητικοί Παύλος Γύπαρης και Ιωσήφ Κουντουράκης.

Στις 27 Οκτωβρίου βρίσκεται κοντά στο χωριό Κοσταράντζα όπου συναντιέται με τις συμμορίες του Καούδη και του Καραλίβανου. Όλοι μαζί, μετά διήμερη παραμονή, μεταβαίνουν στη Μπλάτσα [Blaca] . [19] Εκεί, οι Πύρζας και Καραλίβανος με τους άντρες τους, φεύγουν για να επιστρέψουν στην Ελλάδα, οι δε Κατεχάκης και Καούδης με τους υπόλοιπους πάνε στο Λέχοβο, όπου βρίσκονται το βράδι της 29ης Οκτωβρίου.

Στο Λέχοβο, έρχονται και τους συναντούν οι Πούλακας και Βρανάς με τους άντρες τους. Όλοι μαζί τώρα φτάνουν τα 36 άτομα. Εκεί, μαθαίνουν στις 9 Νοεμβρίου, από δυο καταδότες απ' το χωριό Ζέλενιτς [Zelenich] , [20] έναν τουρκαλβανό χωροφύλακα ονόματι Σούλιο και ένα χριστιανό ονόματι Γραμμενόπουλο, ότι την Κυριακή 13 Νοεμβρίου, ο εξαρχικός παπάς του Ζέλενιτς παντρεύει την ανιψιά του. Ο Κατεχάκης αποφασίζει, με τη σύμφωνη γνώμη όλων, να ματώσει το γάμο.

Σάββατο βράδι, έρχεται ο Σούλιος και τους οδηγεί στο χωριό του.

Το ένα μέρος του σώματος υπό τον Κατεχάκη κυκλώνει το χωριό απ' έξω, ο δε Καούδης με τους υπόλοιπους μπαίνει μέσα, και με τις οδηγίες του Σούλιου, τοποθετεί τους άντρες γύρω απ' τη γειτονιά που θα κτυπούσε.

Φτάνουν στο σπίτι του παπά. *Εισερχόμεθα μέσα*, σημειώνει ο Καραβίτης, *αλλά δεν ευρίσκουμε παρά μία γρηά. Ίσως να είναι η παπαδιά. Με τη γρηά δεν μπορεί να συνεννοηθή κανείς. Ότι και να της πουν εκείνοι που γνωρίζουν την γλώσσα της, δεν ακούν τίποτα άλλο από «νε ζναμ» (δεν γνωρίζω).* [21]

Προφανώς ο γάμος γινόταν σε άλλο σπίτι. Χωρίς να βιάζονται, το ρίχνουν στο πλιάτσικο. *Εγέμισε το σπίτι όλη η παρέα του Πούλακα, λέει ο Καούδης. Ανέβηκα πάνω και τί να ιδώ, μια σάλα μεγάλη και την παπαδιά να στέκει στη μέση της σάλας τρομαγμένη, να κρατεί μια λάμπα να έχουν δύο - τρία μπαούλα ανοιγμένα και σκορπισμένα ρούχα και να ψάχνουν, άλλοι τα ρούχα και άλλοι τες γωνίες για λάφυρα.* [22]

Ψάχνουν στο χωριό και βρίσκουν το σπίτι του Στογιάν Γκότεφ. Εκεί γινόταν ο γάμος. Από μέσα ακουγόταν μουσική και τραγούδι. *Ο Δούκας, γράφει ο Κλειδής, κτύπησε κι είπε στη γλώσσα της γυναίκας πως είναι καλεσμένος. Τον άνοιξε, τη μαχαίρωσε και τους άνοιξε. Μπήκαν οχτώ και φθάσανε τη σκάλα. Τέσσερις την ανέβηκαν και στάθηκαν στην κλειστή πόρτα του σπιτιού, τέσσερις μείνανε στο πρώτο σκαλί να προσέχουν «Βγήκε και άλλη γυναίκα. Στο πρώτο σκαλί τη μαχαίρωσαν.* [23]

Ανέρχομαι, διηγείται ο Καραβίτης, εις την σκάλα. Με ακολουθούν κάμποσοι, ο ένας πίσω από τον άλλο «Ανοίγω την πόρτα, είναι γεμάτη γυναίκες. Με την πρώτη ματιά διακρίνεται η νύφη από τα στολίδια του στήθους της. Κλείω την πόρτα αμέσως και γυρίζω το κλειδί. [24] Πριν κλειδώσει την πόρτα, μαχαιρώνει μια γυναίκα.

Ανοίγουν την πόρτα της κάμαρας που γίνεται το γλέντι και ανοίγουν πυρ σε κάθε κατεύθυνση. Ο Γύπαρης που παίρνει μέρος στη σφαγή, παρομοιάζει την επίθεση της συμμορίας, με την επίθεση του γερακιού σε κοπάδι πουλιών. *Εδοκίμαζαν, γράφει, να φύγουν, μα παντού αντίκρυζαν τις μαύρες κάννες των ελληνικών τουφεκιών.* [25]

Χαμηλά και όσο το δυνατόν οριζοντίως, λέει ο Καραβίτης, διευθύνω το όπλο για να ευρίσκη περισσότερα κορμιά. Εις την στιγμιαία λάμψη κάθε πυροβολισμού φαίνονται τα κορμιά σαν ένα πολύποδο τέρας που ασπάρει στο αίμα του και εκτείνει προς όλας τας διευθύνσεις χέρια ποδάρια, δίκην πλοκάμων οκταποδιού. [26]

Η ελληνική συμμορία ολοκληρώνει τη σφαγή. *Από όσους ήταν εις το σπίτι μέσα κανένας δεν έμεινε γερός. Το όλον ήσαν καμμιά τριανταριά,* γράφει ο Καραβίτης. [27] Ο Γύπαρης [28] διορθώνει τον Καραβίτη, και ανεβάζει τον αριθμό των αιματοκυλισμένων κορμιών που βρίσκονταν καταγής την ώρα που αναχωρούσε η συμμορία, σε 47. Σαράντα άντρες και τρεις γυναίκες νεκροί, είναι ο απολογισμός του Κλειδή. [28]

Καθ' όλη τη διάρκεια του μακελειού, το οθωμανικό στρατιωτικό απόσπασμα που βρισκόταν στη Νέβεσκα, παραμένει στη θέση του αδρανές. Η κατηγορία για παθητική συνεργασία του με τους έλληνες συμμοριτές, διατυπώνεται επίσημα, από τους προξένους όλων των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων της εποχής.

Ο πρόξενος της Αυστρίας στο Μοναστήρι, γράφει χαρακτηριστικά: *Από τη Νέβεσκα στο Ζέλενιτς η απόσταση είναι μισή ώρα. Υπολογίζεται ότι το γεγονός συνέβη κατά τις 9 τη νύκτα και ότι ρίχθηκαν περί τους 200 πυροβολισμοί. Στη Νέβεσκα ο στρατός και οι 10 χωροφύλακες κατ' εντολή του Μουδέρη έμειναν αδρανείς και επισκέφθηκαν το Ζέλενιτς την επόμενη μέρα.* [29]

Ο ματωμένος γάμος του Ζέλενιτς είναι η πρώτη μαζική σφαγή που πραγματοποιούν οι έλληνες μισθοφόροι στη Μακεδονία.

Η είσοδος της συμμορίας του Βάρδα

Ο Καούδης, στα απομνημονεύματά του, γράφει σχετικά: *Ο μακαρίτης ο Μελάς, όταν επέρασεν τον ανήφορον, είχε μαζί του τρεις παλαιούς ληστές, τον Καραλίβανον, τον Βισβίκην, τον Αριστείδην από την Καστοριά, δεν ξέρω το υπόνημόν του [Μαργαρίτης].* [30] *Αυτοί λοιπόν σε όποιον σπίτι έμπαιναν εξητούσαν και παράδες, λίρες. Οι χωρικοί όμως εφοβόντουσαν και δεν το μαρτυρούσαν, σιγά σιγά όμως και αφού οι Κοζανίτες παρέδωσαν τον Καραλίβανο με τον Βισβίκη στον στρατόν, διότι οι ίδιοι τον επρόδωσαν, αφού είδαν ότι βρήκαν το μπελά τωνε να τους υποχρεώνει να του μαζεύουν παράδες, δήθεν ότι τα παιδιά θέλουν κάπες, θέλουν τσαρούχια και λπ.* [31]

Λίγες μέρες μετά τη σύλληψη του Καραλίβανου, αποστέλλεται προς τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών μία επιστολή από το προξενείο Μοναστηρίου, που υπογράφει ο Σ. Λεβίδης και στην οποία γίνεται γνωστό ότι μαζί με τον Καραλίβανο ο οθωμανικός στρατός συνέλαβε επίσης τρεις οπαδούς του, κατάσχεσε δε σημαντικά απόρρητα έγγραφα σχετικά με τη δράση των ελληνικών συμμοριών.

Ο Λεβίδης ωστόσο δεν είναι ανήσυχος, γιατί η οθωμανική διοίκηση μέσα από την ανάγνωση των κατασχεμένων εγγράφων πείστηκε ότι ο σκοπός του ελληνικού κομιτάτου είναι *ουδόλωσ εχθρικός προς την Τουρκίαν*. Απεναντίας *διέτασσε τα εν Μακεδονία σώματα και κέντρα αυτού, όπως εν αδελφική συμπνοία μετά των Τούρκων εργασθώσιν.* 'Όχι μόνο δε ν' *αποφεύγωσιν επιμελώς σύγκρουσιν μετά του τουρκικού στρατού, αλλά στην ανάγκη να μην αρνηθώσι παροχήν συνδρομήν και εις τους Τούρκους.*

Ο Λεβίδης ενημερώνει επίσης τον έλληνα υπουργό, ότι ο αρχηγός της χωροφυλακής *διεβεβαίωσε τον κ. Χωναίον ότι και ο Γεν. Διοικητής είχε της γνώμης ότι οι συλληφθέντες πρέπει ν' αφεθώσιν ελεύθεροι, αλλ' ίνα μη διεγείρη τούτο τας διαμαρτυρίας των ξένων, καλόν είχε η αποφυλάκισις των να γείνη δια της δικαστικής οδού.* [32]

Είναι δε ο ίδιος ο Λεβίδης, που εννέα μέρες πριν σε άλλη επιστολή του, χαρακτηρισμένη ως όλως απόρρητος, έγραφε στον υπουργό Εξωτερικών, για το ζήτημα της ελληνοτουρκικής συμμαχίας στο μακεδονικό, τα εξής εξόχως αποκαλυπτικά:

Θέλω λάβη την τιμήν να εκθέσω τη Υμετέρα Εξοχότητι τας εντυπώσεις, ας απεκόμισα εκ της διαμονής μου εν Μακεδονία εν σχέσει προς την ψυχολογικήν κατάστασιν του Μακεδόνοσ και τα αισθήματα αυτού απέναντι τοιάσδε ή τοιάσδε Ελληνικής πολιτικής, και τούτο όπως έχη η Β. Κυβέρνησις υπ όψει αυτής, καίτοι ίσως εκ περισσού, την ταπεινήν μου γνώμην, ης βάσις είνε η απόλυτος ανάγκη, όπως διαγραφή εις τους αρχηγούς των Ελληνικών συμμοριών καθωρισμένη στάσις, άνευ του οποίου κινδυνεύομεν να δημιουργήσωμεν χάος εν Μακεδονία, να συντελέσωμεν εις τον σχηματισμόν ρεύματος πολιτικού, το οποίον να παρασύρη ημάς [♦].

Οι Τούρκοι, ως πολλαχόθεν μοι βεβαιούται κλείουσι τους οφθαλμούς απέναντι των Ελληνικών συμμοριών και ενεργειών [♦]. Ουδεμία εκ των υπό Έλληνα αξιωματικών συμμοριών συνεκρούσθη μέχρι τούδε προς τους Τούρκους [♦]. Εάν μεν αι ελληνικαί συμμορίαί συστηματικώς δεν έρχονται εις σύγκρουσιν προς τα Τουρκικά αποσπάσματα, θέλομεν υποστή μεγάλην απώλειαν, την εκ της απογοητεύσεως των ημετέρων γεννηθησομένην και την εκ της κατακραυγής της Ευρωπαϊκής κοινής γνώμης [♦].

Ελληνοτουρκική συνεννόησις έσται πολυτιμοτάτη αν μη απαραίτητος ημίν κατά το παρόν, αλλά συμμαχία ή συνεννόησις φανερά και πασίγνωστος προσπίπτουσα εις τας όψεις πάντων έσται επιζημία. Αρκεί καλή θέλησις εκ μέρους της Υψηλής Πύλης, όπως καθορισθή απλώς η στάσις των Τουρκικών Αρχών απέναντι των Ελληνικών συμμοριών [♦]. Οι Τούρκοι δεν εισί ξένοι προς τα τεχνάσματα. Εάν αφ ενός εδέχοντο, όπως δοθώσι ευρισκόμεναι διαταγαί, όπως όχι μόνον μη καταδιώκονται ή συλλαμβάνονται Έλληνες συμμορίται, αλλ επί πλέον προς το θεαθήναι συμπλέκονται ενίοτε υπεκφεύγουσαι πάντοτε [♦].

Ο Καϊμακάμης Φλωρίνης έλεγε προ τινος τω ημετέρω Διερμηνεί κ. Χωναίω ότι βεβαίως θα συνέπραττον οι Τούρκοι τοις Έλλησιν, αλλά δέον να μη προβαίνωσιν οι τελευταίοι εις πράξεις, οία η του Ζέλενιτς επίθεσις, ότε παρά πάσαν προσπάθειαν καθίσταται αδύνατον να καλυφθώσιν τα γιγνώμενα ένεκα της παρουσίας εν Μακεδονία τόσων ξένων απεσταλμένων. [33]

[Η σφαγή στη Ζαγκορίτσανη](#)

1. Παύλος Τσάμης, Μακεδονικός Αγών, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 436.
2. Απόστολος Βακαλόπουλος, Ο μακεδονικός αγώνας (1904 - 1908) ως κορυφαία φάση των αγώνων των Ελλήνων για τη Μακεδονία, στο Ο μακεδονικός αγώνας - συμπόσιο, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 18.
3. Βλ. ομιλία έναρξης, στο ίδιο, σ. XII.
4. Π. Βυσσούλης, Εμπιστευτικές εκθέσεις Γ. Τσορμπατζόγλου έτους 1904 - νέο φως στην προσέγγιση και ερμηνεία των γεγονότων του μακεδονικού αγώνα, στο συλλογικό Ο μακεδονικός αγώνας - συμπόσιο, ό.π., σ. 177 - 190.
5. Κ. Βακαλόπουλος, Η Μακεδονία στις παραμονές του μακεδονικού αγώνα, σ. 231 - 238.
6. Έκθεση αρ. 4, Θεσσαλονίκη, 27/3/1904
7. Μακρής, σ. 85.
8. Καραβαγγέλης, σ. 30.

9. Μακρής, σ. 85.
10. Κ. Βακαλόπουλος, Η Μακεδονία στις παραμονές του μακεδονικού αγώνα, ό. π., σ. 316.
11. Περικλής Αργυρόπουλος, Ο μακεδονικός αγών - απομνημονεύματα, στο: Ο μακεδονικός αγώνας - απομνημονεύματα, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 20 - 21.
12. Αργυρόπουλος, σ. 9 - 10.
13. Αλέξανδρος Κοντούλης, Η κατά το έτος 1904 στρατιωτική αποστολή εν Μακεδονία, Δυρράχιο 25/3/1926, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, υποφак. 201.2, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
14. Επιστολή Καραβαγγέλη προς τον έλληνα πρωθυπουργό. Προξενείο Μοναστηρίου, 4/5/1902.
15. Επιστολή Καραβαγγέλη. Προξενείο Θεσσαλονίκης, 8/11/1902, έγγραφο 685.
16. Προξενείο Μοναστηρίου, 2/4/1902, έγγραφο 167.
17. Έκθεση του Ίωνα Δραγούμη προς τον πρόξενο Κ. Κυπραίό. Προξενείο Μοναστηρίου, 4/9/1903, έγγραφο 643.
18. Μελά, σ. 317 - 320.
19. Blaca ή Blaca Gracko ή Blaca Vlah ή Blatza. Χριστιανικό χωριό του καζά Καϊλαρίων. Ο Κηχον δίνει 2.500 κατοίκους, 1.200 από τους οποίους είναι Έλληνες και 1.300 Βλάχοι. Ο Brancoff δίνει 2.700 χριστιανούς, 1.500 Έλληνες και 1.200 Βλάχους. Το 1913 απογράφονται 3.683 άτομα, το 1920, 399 οικογένειες - 1609 άτομα, και. το 1928, 2239 άτομα. Η ελληνική διοίκηση απογράφει το χωριό ως *Βλάστη*.
20. Zelenich ή Zeleniche ή Zelenik. Χωριό του καζά Φλώρινας. Ο Κηχον δίνει πληθυσμό 2.372 ατόμων και τον διακρίνει σε 1.800 χριστιανούς Μακεδόνες, 500 Τούρκους και 72 Τσιγγάνους. Ο Brancoff διακρίνει το χριστιανικό πληθυσμό σε 1.656 εξαρχικούς Μακεδόνες, 192 πατριαρχικούς Μακεδόνες και 102 Γύφτους. Ο Milojevič καταγράφει 310 χριστιανικές μακεδονικές και 190 τουρκικές οικογένειες. Η πατριαρχική μερίδα αριθμεί 15 οικογένειες [έγγγραφο 4278]. Το 1913 απογράφονται 2.232, και το 1920, 2219 άτομα. Οι ανταλλάξιμοι Τούρκοι είναι το 1923, 170 οικογένειες - 1.100 άτομα. Τη θέση τους παίρνουν 379 πρόσφυγες - 88 οικογένειες: 53 μικρασιατικές, 25 θρακικές, 10 καυκάσιες [Πελαγίδης]. Το 1928 απογράφονται 1.437 άτομα, 346 από τα οποία είναι πρόσφυγες. Το 1932 καταμετρούνται 353 μακεδονόφωνες οικογένειες, 326 από τις οποίες θεωρούνται *δεδηλωμένων σλαυϊκών φρονημάτων* [Στατιστική 1932]. Το 1945 το χωριό αριθμεί 1.000 μακεδονόφωνους, 700 από τους οποίους θεωρούνται μη ελληνικής εθνικής συνείδησης και 300 ρευστής. [Στατιστική 1945]. Το 1951 απογράφονται 1.153 άτομα. Το 1927 το χωριό μετονομάστηκε *Σκλήθρον*.
21. Καραβίτης, τομ. Α', σ. 148.
22. Ευθύμιος Καούδης, Απομνημονεύματα (1903 - 1907), επιμέλεια Άγγελος Χοτζίδης, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 86.
23. Κλειδής, σ. 158 - 159.
24. Καραβίτης, τομ. Α', σ. 152.
25. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός αγώνας (1904 - 1908) η ένοπλη φάση*, ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ, Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 86.
26. Καραβίτης, τομ. Α', σ. 153.
27. ό.π., σ. 156.
28. Βακαλόπουλος, σ.88.
29. Κλειδής, σ. 163.
30. Καραβίτης σ.158, υποσημείωση 168β.
31. Στις 31 Μαρτίου 1905, οι Μάλλιος και Βάρδας, μετά από απαίτηση του Καραβαγγέλη, αποφάσισαν και διέταξαν την εκτέλεσή του *♦διά ληστεϊαν την οποίαν διέπραξεν εν Λάγγα και τα πέριξ χωρία αφαιρέσας παρά των χωρικών χιλιάδας λιρών και επειδή δια της βίας ητίμασε γυναίκας και νεάνιδας ♦*. Βλ. Ημερόλοιο Καπεταν Φιλώτα (Φιλολάου Πηχιών), Δυτική Μακεδονία, 18/1/1931.
32. Ευθύμιος Καούδης, Απομνημονεύματα, σ. 94 - 95.
33. Προξενείο Μοναστηρίου, 19/1/1905, έγγραφο 69.

